

ETNINIS VILNIAUS VYSKUPIJOS BALTARUSIŲ FENOMENAS (1864–1914 m.)

Vytautas Merkys

Lietuvos mokslų akademija, Gedimino pr. 3, LT-01103 Vilnius, Lietuva

Jau XIX a. I pusėje ir viduryje Vilniaus vyskupijos gyventojų tautinės sudėties statistiką deformavęs veiksnys buvo didelė katalikų bendruomenės dalis, tradiciškai vadinta *rusiniais*. Rusų kalbininkai ir administracijos pareigūnai juos įvardijo Baltosios Rusios vietiniu etnonimu – *baltarusiais*. Šio etnonimo variantai tiesiogiai priklausė nuo lenkų ir rusų tautų ištraukimo į, sakytume, „meilės trikampį“ dėl šios fenomenalios etninės bendrijos rankos.

Vilniaus vyskupijos vadovybė, rusų administracijos spaudžiama, per privalomą rusišką raštvedybos kalbą priėmė ir naująjį baltarusių etnonimą. Lietuvių spaudoje buvo vartojami gudų, baltgudžių, baltarusių terminai.

1897 m. visuotinio gyventojų surašymo duomenimis, Vilniaus gubernijoje katalikai sudarė 58,8% visų gyventojų, Gardino – 24,1% (abi gubernijas apėmė Vilniaus vyskupija). Iš jų baltarusių Vilniaus gubernijoje buvo 55,8%, Gardino – 55,3%.

Straipsnyje sieksime išaiškinti, kuo šis vietos katalikų etnosas ypatingas, kas jį telkė, kokios buvo kalbinės, socialinės ir tikėjimo jungtys. Determinantu taip pat laikysime kolektyvinę elgseną bendraujant su „svetimaisiais“ etnosais. Svarbu, kaip šiai elgsenai atsiliepė socialiniai luominiai skirtumai bei socialinės įtampos. Kaimyninių tautų motyvacija, siekiant šio etnosos integracijos arba jo dalybų, keliamas kaip vienas tautinių santykių raiškos klausimų.

Šiuolaikinių Vidurio ir Rytų Europos tautų konsolidacijos laikotarpis – perėjimas nuo agrarinės į industrinę visuomenę. Tad ir etninis baltarusių katalikų fenomenas nagrinėjamas nuo valstiečių reformos įgyvendinimo ligi Pirmojo pasaulinio karo, sukūrusio naują geopolitinę padėtį.

Ligšiolinė istoriografija mūsų pasirinktosios temos atžvilgiu gana fragmentiška, todėl, atrodo, tikslingiau bus ją nurodyti ir, esant reikalui, polemizuoti konkrečiame kontekste.

Negalima sakyti, kad ši istoriografija nepadedą išaiškinti keliamų uždavinių, tačiau ji kur kas prasmingiau prabyla pasitelkus dar nepanaudotą archyvinę medžiagą. Ji gana gausi, sutelkta Vilniaus vyskupijos ir rusų administracijos archyvinio palikimo fonduose, saugomuose Lietuvos valstybės istorijos archyve (toliau – *LVA*) ir Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos rankraštyne (toliau – *MAB*). Iliustracinio pobūdžio medžiagos rasta taip pat ano meto baltarusių, lietuvių, lenkų ir kt. periodinėje spaudoje.

ETNOSO „DALYBŲ“ PARAIŠKOS

Benedictas Andersenis rašė, kad vietinės „liaudinės“ kalbos Europoje XIX a. pabaigoje esant palankioms sąlygoms sutelkė savo tautas, kurios drauge su „civilizuotomis“ tautomis išėjo į istorijos areną. Vietinių kalbų iškilimas pasirodė grėsmingas tiems, kurie jų nevartojo¹. Vilniaus vyskupijoje paplitusi baltarusių kalba (oficialusis pavadinimas) eventualiai kėsinosi į „civilizuotųjų“ rusų arba lenkų kalbų monopolį krašto visuomenėje ir viešpataujančioms tautoms kėlė neįprastų kultūrinių ir kartu politinių komplikacijų. Dėl šių didžiųjų tautų egoizmo ir savų politinių vizijų radosi saviti Vilniaus vyskupijos baltarusių katalikų kalbos etniškumo įvardijimo variantai. Sutarta tik dėl to, kad šių katalikų kalba yra slavų ir jos vartotojai laikytini slavais. Tačiau slavų tautų daug, tad kuriai iš jų turėjo būti priskiriama?

Vilniaus vyskupijos kunigai, ją vadindami ne tik *paprastąją rusinų*, bet ir *lenkų rusinų* kalba, siekė pabrėžti, kad ji tėra tam tikra lenkų kalbos atmaina. Šia prasme vertas dėmesio Vilniaus vyskupijos valdytojo Petro Žilinskio 1876 m. aiškinimas Vilniaus gubernatoriui, kad vyskupijoje, išskyrus lietuvius ir lenkus, likusi „liaudis įsisavino mišrią lenkų baltarusių kalbą“². Ši dvasinės vyresnybės samprata liko patvari, tačiau dėl vyriausybės antilenkiškos politikos be didelio reikalo vengta atvirai ją reikšti. XX a. pradžioje įsisiūbavus visuomeniniams sąjūdžiams ir Rusijos vyriausybei švelninant savo politiką Šiaurės vakarų krašte, prolenkiškos nuomonės dėl baltarusių tapo atviresnės, ypač pabrėžiant jų tautinį nesavarankiškumą. Buvo diegiama mintis, kad „Rusinų, t. y. Vakarų Rusios, kalba liko pirmą kartą pakopoje, kaip XIV ir XV a. [...] Baltarusių kalba, būdama liaudinė, tenkina šios liaudies reikmes ir teturi pora tūkstančių žodžių, iš kurių bent 50% įsimaišė lenkiškų ir 25% – rusiškų“. Argi tokia skurdi kalba galinti tarnauti bažnyčios ir apskritai kultūros reikalams³. Ilustratyviai šią mintį šiek tiek kitaip pakartojo Trakų dekanas Juozapas Karvovskis, perduodamas Vievio bažnyčios klebono Jono Narušio žodžius, kad „dauguma šios parapijos parapijiečių vartoja sugadintą lenkų kalbą su didele lietuviškų ir rusiškų žodžių priemaiša, bet visiškai nepanašią į baltarusių kalbą“⁴. Iš esmės panašiai apie pastarąją atsiliepė kai kurie senieji lenkų istorikai⁵.

Minėtąjį baltarusių katalikų kalbos sandaros ir žodyno sudėties aiškinimą sąlygojo istorinės politinės lenkų tautos, kylančio moderniojo lenkų nacionalizmo ir religinio tapatumo faktai. Mat kilmingieji luomai šiuolaikinės lenkų tautos konsolidacijos laikotarpiu naujai suvokė ne tik savo istorinių politinių tradicijų tęstinumą, bet ir etninį tapatumą. Susirūpinta luominio tautinio tapatumo ir liaudies daugiaetniškumo priešpriešą spręsti „iš viršaus“ asimiliacijos būdu. Antra vertus, rusinimo ir prievartinio stačiatikybės platinimo laikais lenkų kalba tapo svarbia katalikų bendruomenės jungtimi ir pelnė laisvės kalbos prestižą. Rūpintasi, kad Bažnyčioje viskas liktų kaip „se-

¹ B. Andersen, *Įsivaizduojamos bendruomenės*, Vilnius, 1999, p. 96, 98, 217.

² P. Žilinskio 1876 12 18 raštas, *LVI A*, f. 694, ap. 1, b. 2360, l. 341.

³ Brošiūros „Sprawa białoruska“ rankraštis, autorius ir data nenurodyti, *MAB*, f. 43, b. 24794, l. 7, 12, 14.

⁴ J. Karvovskio 1910 12 09 pranešimas Vilniaus vyskupijos valdytojui K. Michalkevičiui, *LVI A*, f. 694, ap. 1, b. 2951, l. 9.

⁵ P vz., W. Studnicki, *Zarys statystyczno-ekonomiczny ziem północno-wschodnich*, Wilno, 1922, p. 37–38.

nais gerais laikais“, t. y. šalia sakralinės lotynų kalbos būtų vartojama vien lenkų kalba. Tiesa, lietuvių kalba Bažnyčioje vis dėlto turėjo keletą šimtmečių tradiciją. Baltarusių kalbai, išskyrus nereikšmingus katechizacijos ir pamokslų sakymo epizodus, šių tradicijų stigo. Be to, šią kalbą diskreditavo nuo XIX a. 9-ojo dešimtmečio trukusios rusų administracijos pastangos ją panaudoti kaip parengiamojo ar pereinamojo pobūdžio priemonę Bažnyčiai rusifikuoti. Antai kai šiomis sąlygomis Vyšniavo bažnyčios klebonas Jaroslavas Rossinskis iš sakyklos išbarė valstiečius, kad jie kalba baltarusiškai, o ne lenkiškai, jį rusų administracija penkeriems metams ištrėmė į Olo-neco guberniją⁶.

Įvertindamas padėtį Vyskupas Eduardas Roppas rašė: „Dėl ilgai truncančių religinių persekiojimų, prievartinio rusų tarmių siejimo su stačiatikybe Katalikų Bažnyčios ir baltarusių padėtis tam tikra prasme tapo nenormali. Noromis nenoromis Bažnyčia savigyros tikslu turėjo atsisakyti rusų tarmių, ir liaudis įprato Romos katalikų tikėjimą tapatinti su lenkų kalba ir tautybe“. Vyskupas manė, kad senai baltarusių kalbai reikia nuoširdžiai pripažinti egzistavimo teisę, tačiau vartojimo bažnyčioje klausimą paliko pačių baltarusių apsisprendimui⁷.

Lenkų politinė publicistika, ypač reiškusi Tautinės Demokratijos (Narodowa Demokracja) ideologiją, baltarusiams ir jų kalbai nepaliko jokių civilizacinių funkcijų. „Kurjer Litewski“, „Przegląd Wileński“ baltarusių kalbą vadino neaiškia liaudies šnekta, kurios įtvirtinimas reikštų „prastuomenės minių atitraukimą nuo jų lenkiškumo“. Mat lenkų publicistai baltarusius katalikus dažniausiai priskirdavo lenkų tautai. Palankiau į baltarusius žiūrėjo tik kai kurie lenkų socialistai ir vadinamieji kraštiečiai (krajowcy)⁸.

Rusų vyriausybė, atvirkščiai, į Vakarų kraštą žiūrėjo kaip nuo seno rusišką ir stačiatikišką. XIX a. 7–8 dešimtmečiais istorikas prof. Michailas Kojalovičius įrodinėjo, kad Baltarusija, Ukraina ir Lietuva, t. y. visas Vakarų kraštas, istoriškai susiklostė Vakarų Rusios pavidalu ir yra neatskiriama Rusijos dalis ne tik teritoriniu, bet ir etniniu atžvilgiu, o, atskirai imant, baltarusiai sudaro vieną iš trijų rusų tautos atšakų, kurios savitus etnografinius bruožus siekia nuslopinti lenkų kultūros įtaka⁹. Tačiau baltarusius katalikus M. Kojalovičius laikė lenkais, praradusiais savo turėtąją tautybę. Rusų vyriausybė manė rusifikuoti visus baltarusius be jokio tikybos skirtumo ir nepritarė M. Kojalovičiaus siūlymui įvesti baltarusių kalbą mokyklose bei valdžios įstaigose, todėl Vakarų Rusios (vakarų rusizmo) idėja ne itin žavėjosi¹⁰.

⁶ Ašmenos apskrities Vyšniavo liaudies mokyklos mokytojo P. Osipovičiaus 1884 10 12 pranešimas Vilniaus liaudies mokyklų direktijai, *LVI A*, f. 378, PS, 1884 m., b. 79, l. 8 ir kt.

⁷ E. Roppo 1905 08 05 instrukcija katalikų dvasininkų atstovams valdinėje Komisijoje klausimui dėl tikybos mokymo gimtąja kalba apsvarstyti, *LVI A*, f. 694, ap. 1, b. 2811, l. 87–88.

⁸ J. Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej na Litwie i Białorusi w latach 1905–1922*, Poznań, 1983, p. 99–100; J. Jurkiewicz, *Demokraci wileńscy w latach 1905–1914 (Zarys działalności i myśli politycznej)*, *Acta baltico-slavica*, Wrocław i in., 1983, t. 15, p. 164 ir kt.; E. Mironowicz, *Białoruś*, Warszawa, 1999, p. 21.

⁹ А. Ф. Смалянчук, *Паміж краёвацю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літаўскіх землях 1864–1917 г.*, Гродна, 2001, p. 43.

¹⁰ E. Mironowicz, op. cit., p. 12–13.

Baltarusių rusiškumo pradams ir jų imunitetui nuo „pavergėjų“ lenkų luomo įtakos sustiprinti siūlyta atkelti didžiarusių kolonistus ir juos apgyvendinti valstybinėse žemėse¹¹. Malšinant 1863–1864 m. sukilimą laikytasi nuostatos, kad visas Šiaurės vakarų kraštas, išskyrus mažą lietuvių gentį, yra rusiškas¹².

Per visą posukiliminį laikotarpį, ligi pat Pirmojo pasaulinio karo, rusų administracijos pozicija dėl baltarusių ir jų kalbos nepakito, keitėsi vien jų izoliavimo nuo lenkų ir Katalikų Bažnyčios įtakos būdai. Net Vilniaus generalgubernatorius Piotras Sviatopolkas-Mirskis, kuris manė, kad reikia švelninti murravjovinę represijų sistemą, savo 1902–1903 m. ataskaitoje carui rašė: „Kadangi baltarusių gentis neturėjo savo atskiros politinės bei kultūrinės praeities, todėl jai toliau teks prisidėti prie lenkų ar rusų tautų. Vienybę su pastarąja visiškai užtikrina tie baltarusiai, kurie išpažįsta stačiatikių tikėjimą. O baltarusių katalikų susiliejimo su kitomis rusų gentimis mastas ir sparta, kaip aš manau, visiškai priklauso nuo vyriausybės“. Vyriausybė turinti šiuos baltarusius įtikinti, kad jie yra rusų tautos dalis. Jei baltarusiai katalikai suvoksia savo rusišką tapatybę, jie atsiribosia nuo lenkų ir priimsia stačiatikybę¹³. Anot Vilniaus generalgubernatoriaus Konstantino Kšivickio, reikia „visomis kultūrinėmis priemonėmis žadinti baltarusių sąmonę ir siekti, kad jie įsisavintų rusų kultūrą“. Manė, kad baltarusių kalba yra tarpinė tarp rusų ir lenkų kalbų (tai nauja valdiniam mąstymui). Tačiau lenkų kultūrinė trauka, einanti iš jų valstybinės tradicijos gelmių, išliekanti stipresnė. Netgi dabar, kai po caro 1904 m. gruodžio 12 d. įsako sudaryta atskira komisija siūlymams dėl kitatikių padėties pagerinimo, rusų inteligentija nieko neveikianti, kad baltarusius apsaugotų nuo lenkinimo¹⁴.

Kyla klausimas, apie kokią specifinę baltarusių tautinę sąmonę kalbama, jei jie laikomi rusų tautos dalimi. Man rodos, kad įtikinamą atsakymą randame dviejuose caro įsakuose baltarusių kalbos mokykloje klausimu. 1905 m. balandžio 17 d. įsakas „Dėl tikėjimo tolerancijos pradų įtvirtinimo“ leido kitatikių vaikams mokykloje tikybos mokytis gimtąja kalba. Tačiau jį vykdant baltarusiams katalikams pripažinta, kad jų literatūrinė kalba – rusų kalba. Antru – 1905 m. gegužės 1 d. – įsaku leista Vakarų krašto pradinėse mokyklose, kuriose dauguma mokinių kitataučiai, savo kalba mokytis ir kitų dalykų. Tačiau baltarusiai šios teisės negavo, nes jie kitataučiais nebuvo laikomi¹⁵.

Baltarusių etnoso „dalybos“ yra rusų ir lenkų tautų politinių ir kultūrinių įtakų susidūrimo rezultatas, keleto amžių proceso tąsa.

¹¹ Vilniaus generalgubernatoriaus V. Nazimovo 1862 02 25 raštas Vakarų komitetui, *Lietuvių klausimas Rusijos imperijoje XIX a. – XX a. pradžioje*, faksimilinis valdininkų ataskaitų ir dokumentų rinkinys, sudarė R. Vėbra, Vilnius, 2001, p. 582–583.

¹² *Память графа Михаила Николаевича Муравьева*, Вильна, 1898, p. 3–4.

¹³ P. Sviatopolko-Mirskio ataskaita, *Lietuvių klausimas...*, p. 47–48.

¹⁴ K. Kšivickio 1906 08 20 raštas vidaus reikalų ministrui P. Stolypinui, *LVIA*, f. 378, BS, 1906 m., b. 412, l. 3–4.

¹⁵ Plačiau žr.: V. Merkys, Moksleivių gimtoji kalba ir jos samprata Vilniaus vyskupijos katalikų tikybos pamokose 1905–1914 m., *Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija*, 2003, Nr. 55, p. 23–26, 29.

BALTARUSIŲ KATALIKŲ LIETUVIŠKO SUBSTRATO PROBLEMA

Baltarusių katalikų etnoso tapatinimas su rusais ar lenkais rėmėsi tuomet vartotos kalbos slaviška prigimtimi, religine priklausomybe ir iš dalies Rusijos ar Abiejų Tautų Respublikos politine praeitimi, tačiau buvo vengiama prisiminti šių gyventojų etninę kilmę, lietuviškąjį substratą. Jį yra nagrinėję filologai: lietuvių – Aloyzas Vidugiris, lenkų – Halina Turska, Janas Safarewiczius, istorikas Jeży’s Ochmańskis, baltarusių – etnologas Michailas (Moisiejus) Grinblatas ir kiti. Senoji lietuvių ir rusinų riba nuo 1387 m. sutapo su katalikų ir stačiatikių riba, kuri liko maždaug pastovi, tuo tarpu etninė kito dėl lietuvių slavėjimo. Praktiškai ši kitimą jau XIX a. gerai suprato kraštą pažinę amžininkai. Antai 1857 m. Ašmenos dekanato klebonai savo suslavėjusius parapijiečius vadino lietuviškos genties (litovskogo plemeni) žmonėmis¹⁶.

Lietuvių nutautėjimas ir jį skatinantys veiksniai pačių nutautėjančiųjų buvo menkai suvokiami, tačiau pačiai tautai, ypač jos modernėjimo procese, kiekvienos dalies praradimas yra dramatiškas. Vienintelis nutautėjimą stabdantis veiksnys buvo tautinės savimonės ugdymas. Lietuvių spaudos draudimas tam tapo papildoma kliūtimi, tačiau ir spaudą legalizavus „prieiti“ prie bilingvistinių arealų buvo labai sudėtinga. Spaudos kalba turėjo kloti tautinės savimonės pagrindus, tačiau jos tereikėjo tik atskiruose židiniuose, atskirose parapijose, kuriose dirbo tautiškai nusiteikę kunigai. Knygnešiai šį kraštą pasiekdavo daug rečiau, slaptųjų lietuviškų mokyklų taip pat retai, nes apie jų įkiliuvimus žinome tik Trakų ir Švenčionių apskrityse. 1897 m. Vilniaus gubernijoje raštingų lietuvių (10 metų ir vyresnių) tebuvo 32,3%, kai Kauno gub. – 53,5 ir Suvalkų gub. – 43,6%.

Paradoksalu, kad slavėjimas slinko iš kultūriškai žemesnio lygio krašto į kultūriškai aukštesnį, t. y. priešinga kryptimi, nei plito akultūracija.

Vilniaus vyskupijos lietuvių slavėjimas „Aušrai“ ir „Varpui“ dar tebebuvo periferinės reikšmės. Antai Jonas Basanavičius „Aušros“ pirmojo numerio prakalboje tenkinosi vien paminėjimu, kad lietuviai ne tik lenkinami bei vokietinami, bet ir gudinama, tačiau pastaruoju terminu įvardijo rusinimą apskritai. Kun. Silvestras Gimžauskas viename savo eilėraštyje kalbėjo apie Nemenčinės, Vilniaus aps., sulenkėjimą¹⁷, nors iš tikrųjų ši parapija perėmė paprastąją kalbą, t. y. subaltarusėjo.

Šią „Aušros“ neapibrėžtą etnonimiją perėmė „Varpas“, tiesa, vėlai, nes tik 1902 m. pirmą kartą atskirai aprašė Švenčionių, Trakų, Merkinės ir Giedraičių dekanatus. Dažniausiai kreiptas dėmesys į sulenkėjusius lietuvius, tik retkarčiais minimi *baltgudžiai* (Adučiškis) arba *sugudėję* lietuviai (Butrimonys)¹⁸. Netrukus imta suvokti ir realesnė Vilniaus gubernijos lietuvių padėtis. Iš viso 1897 m. čia buvę rasta 760 tūkstančių lietuvių, arba 48% visų gyventojų, tačiau tik 18% vartoją lietuvių kalbą, o 30% jau išsižadėję savo kalbos, nes koks ketvirtadalis jų ėmęs kalbėti lenkiškai ir trys ketvirtadaliai – baltarusiškai¹⁹. Taigi lietuviai, praradę savo kalbą, etniškai susvetimėjusiais nelaikomi.

¹⁶ M. Krupavičius, Medžiaga etnografinėms mūsų sienoms nustatyti, *Lietuva*, 1919 05 14, Nr. 101, p. 3.

¹⁷ †? [S. Gimžauskas], Nėmenczinas, *Auszra*, 1884, Nr. 9, p. 314–317.

¹⁸ K-as [V. Mickevičius], Vilniaus gub. lietuviai ir tautiškas atgyjimas, *Varpas*, 1902, Nr. 3–4, p. 60–65.

¹⁹ S-s [J. Bagdonas], Prie statistikos Vilniaus gubernijos, *Varpas*, 1903, Nr. 2, p. 37.

1905 m. „Vilniaus žinios“ bandė netgi apibrėžti etnines lietuvių ribas rytuose, į kurias įtraukiamos Vilniaus ir Gardino gubernijos. Jų gyventojai gudai (baltarusiai) vadinami suslavėjusiais lietuviais, kurie gyvena „kaimuose su lietuviškais vardais ir lietuviška architektūra“²⁰. Iš tikrųjų buvo pakartotas 1905 m. lapkričio 2(15) d. memorandumo Ministrų komiteto pirmininkui Sergejui Vittei Lietuvos autonomijos su seimu Vilniuje teritorinis nusakymas²¹. Šiuo atveju imtas visas Šiaurės vakarų kraštas arba tos trys vadinamosios lietuviškos gubernijos (ir Kauno gubernija), nes bendraujant su tokiu aukštu vyriausybės pareigūnu tereikėjo bendro pobūdžio orientavimo.

Kitais atvejais, pavyzdžiui, žemėlapiuose, prie Lietuvos nepriskirdavo tų Vilniaus ir Gardino gubernijų apskričių, kuriose vyravo stačiatikiai. Antai 1906 ir 1914 m. Lietuvos demokratų partijos programos projektuose Lietuva laikyta Vilniaus gubernija be visos Vileikos apskrities ir be rytinių Lydos, Dysnos ir Ašmenos apskričių dalių, be to, pretenduota tik į mažą Gardino gubernijos dalį. „Lietuvos žinios“ ragino rūpintis nutautėjančiais Rytų Lietuvos lietuviais (Mykolas Šleževičius), bet laikė tuščia svajone apie jų visų depolonizaciją arba „atgudinimą“ (Albinas Rimka)²².

Kaip minėjome, įrodinėjimui, kad baltarusiai yra rusų ar lenkų tautų dalis, buvo naudojami filologiniai argumentai. Iš dalies jų neatsisakė ir lietuvių publicistika. „Tėvynės sargas“ rašė, kad Birštono krašto žmonių kalba „kaip koks mišinys iš lietuviškų, gudiškų ir lenkiškų žodžių“²³. „Vilniaus žinios“ tam antrino: „negalėdami lenkiškai gerai išmokti, vartodami vieną žodį lenkišką, kitą rusišką, trečią lietuvišką sutvėrė kalbą, kuri visai skiriasi nuo kitų kalbų, ir kaip jie patys sako, kalbą „po prostemu“²⁴. Pasak 1906 m. lietuvių memorandumo popiežiui, ten, kur išliko lietuviški kaimų vardai ir žmonių pavardės, iš lietuviškų, lenkiškų ir rusiškų žodžių radosi „ypatingas slaviškosios kalbos žargonas, turintis daug lituanizmų ir polionizmų – *baltarusiškų*, arba *gudiškų*, vadinamas“²⁵.

Savarankiškos katalikų baltarusių kalbos neigimas lėmė ir atskiro etnoso nepripažinimą. Rusai, dažnai ir lenkai, šitai taikė visai baltarusių tautai, o lietuviai jai nenorėjo priskirti tik suslavėjusio lietuvių etnoso. Etninis šių katalikų fenomenas tokiai argumentacijai teikė perspektyvą.

BALTARUSIŲ KATALIKŲ ETNINĖS TAPATYBĖS SUVOKIMAS

Kadangi spaudos vaidmuo šiuolaikinių tautų telkimuisi buvo labai svarbus, visų pirma aptarsime baltarusių galimybes naudotis spausdintu žodžiu. Baltarusiams,

²⁰ J. Basanavičius, D. Malinauskis, M. Dovoina-Silvestravičius, Apie Lietuvos autonomiją, *Vilniaus žinios*, 1905 11 13(26), Nr. 267, p. 1.

²¹ J. Basanavičius, D. Malinauskas, J. Ambraziejus, M. Dovoina-Silvestravičius, Memorandum Lietuvos deputacijos paduotas jo excellencijai grafui S. Vittei, Ministerių patarėms pirmsėdžiui, *Apie lenkų kalbą Lietuvos bažnyčiose*, Kaunas, 1906, p. 73.

²² R. Miknys, *Lietuvos demokratų partija 1902–1915 metais*, Vilnius, 1995 (Lietuvių atgimimo istorijos studijos, t. 10), p. 147, 199, 215.

²³ Oro Pauksztelis, *Isz Birštono, Tėvynės sargas*, 1899, Nr. 1.

²⁴ J. [J. Alekna], Dar keletas žodžių apie lietuvių ištautėjimą, to ištautėjimo priežastis ir jų pašalinimas, *Vilniaus žinios*, 1905 05 31 (06 13), Nr. 133, p. 1.

²⁵ *Apie lenkų kalbą Lietuvos bažnyčiose*, Kaunas, 1906, p. 13.

kaip ir lietuviams, savoji spauda buvo uždrausta, iš pradžių vadinamuoju lenkišku raidynu, paskui – ir kirilica. 1869 m. leista baltarusiškai spausdinti tik etnografinius rinkinius²⁶. Deja, negausi baltarusių inteligentija savosios nelegalios spaudos sukurti neįstengė. Turimais duomenimis, iš viso 1835–1904 m. legaliai Rusijoje ir užsienyje išėjo tik 106 baltarusiškos knygos. Nuo 1905 m., kai draudimas neteko galios, iki 1917 m. priskaičiuojama 214 leidinių, iš jų 81 spausdintas lotynišku raidynu, kiti – kirilica²⁷. Reikšmingu dalyku tapo naujo elementoriaus, katekizmo, maldaknygės ir kalendoriaus išleidimas Vilniuje.

Tik XX a. pradžioje Vilniuje susibūrė baltarusių inteligentų branduolys, ėmęs rūpintis tautinės periodinės spaudos, kaip tautinio telkimo priemonės, kūrimu. Baltarusių socialistų hromados konferencijoje archeologui Ivanui Luckievičiui, kilusiam iš Šiaulių apskrities bajorų, pasiūlius nutarta nuo 1906 m. rugsėjo 1 d. leisti legalų savaitraštį „Nasza Dola“ lotynišku ir rusišku raidynais. Turiniu laikraštis buvo panašus į lietuvių „Naująją gadynę“, jame būta ryškių socialistinių 1905 m. revoliucijos atgarsių. Tad numeris po numerio buvo konfiskuojamas, ir laikraštis ištvėrė vos trejetą mėnesių. Tais pačiais metais Vilniuje išėjo kitas kur kas nuosaikesnis savaitraštis „Nasza Niwa“, gyvavęs ligi 1915 m. vasaros. Jo tiražas 1907 m. siekė 1500 egzempliorių, 1909 m. – 2000, 1910–1911 m. – 3000 egzempliorių. Iki 1912 m. buvo spausdinamas abiem raidynais²⁸. Prenumeratorių turėta nedaug: Vilniaus gubernijoje – 229, Gardino – 114, Minsko – 208, Mogiliavo – 65, Vitebsko – 27, Kauno – 15, Smolensko – 8²⁹. Prenumeratą rinko pati „Nasza Niwa“ redakcija. Be to, laikraštį pardavinėjo kai kurie Vilniaus, Lydos, Valkavisko, Slanimo ir Brastos knygynai. Apie laikraščio populiarumą liaudyje pati „Nasza Niwa“ rašė prieštarinčiai. Vienoje korespondencijoje iš Šalčininkėlių (Vilniaus aps.) pasakojama apie valstietį, kuris užsisakė šį laikraštį tuo sukeldamas didelį valsčiaus nusistebėjimą, kad jis, valstietis, skaito laikraščius. Ar taip esą galima elgtis³⁰. Tačiau vėliau redakcija džiaugėsi, kad „Nasza Niwa“ pasiekia net atokiausius kaimus ir miestelius. Vien 1910 m. redakcija gavusi 666 laiškus iš 427 korespondentų, gyvenusių 321 vietovėje. Šios korespondencijos buvo spausdinamos skiltyje „Iš Baltarusijos ir Lietuvos“. Buvo manoma, kad laikraštis didžiausią pasisekimą turėjo Vilniaus gubernijos Ašmenos, Lydos, Dysnos ir Vileikos apskrityse³¹.

1912 m. šalia „Nasza Niwa“ pradėtas leisti valstiečių ūkiniam patarimams skirtas žurnalas „Sacha“, kuris 1913 m. iš Vilniaus perkeltas į Minską. Abu šie periodiniai leidiniai spausdinti vien kirilica, aiškinant, kad dubliavimui lotyniškais rašmenimis stinga lėšų. Tačiau iš tikrųjų, matyt, susirūpinta tautos telkimu vieno raidyno pagrindu ir visų pirma imta orientuotis į didžiąją tautos dalį – baltarusius stačiatiki-

²⁶ А. Ф. Смалянчук, *op. cit.*, p. 44.

²⁷ С. Х. Александрович, *Пуцявіны роднаго слова. Праблемы развіцця беларускай літаратуры і друку другой паловы XIX – пачатку XX стагоддзя*, Мінск, 1971, p. 163.

²⁸ A. Bergmanowa, Białoruski tygodnik „Nasza Niwa“ (10 XI 1906 – 7 VIII 1915), *Kwartalnik Historyczny*, 1972, t. 79, Nr. 3, p. 563–582.

²⁹ P. Wróbel, Kształtowanie się białoruskiej świadomości narodowej a Polska, *Prace Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego*, Warszawa, 1990, t. 15, p. 25.

³⁰ M. Soleczniki, Wilensk. paw., *Nasza Niwa*, 1907 08 17(30), Nr. 27, p. 6.

³¹ O. Łatyszczek, *Białoruskie formacje wojskowe 1917–1923*, Białystok, 1995, p. 30–31.

kiaus. Tiesa, „Nasza Niwa“ bandė ugdyti abipusę stačiatikių ir katalikų toleranciją. Apie dažnas katalikų skriaudas rašyti vengė. Atitinkamos žinutės praslysdavo retai, pavyzdžiui, apie Rukainių (Vilniaus aps.) katalikų pastangas atgauti stačiatikiams perduotą bažnyčią, apie Dysnos parapijos kunigo baudimą už stačiatikio ir kataliko jungtuves. Be to, „Nasza Niwa“, pereidama prie kirilicos, manė susilpninti rusų administracijos ir provyriausybinį laikraščių įtarumą, kad baltarusių tautinis sąjūdis bei jo spauda yra lenkų intriga rusų tautai skaldyti³². Beje, Vilniaus lenkų laikraščiai „Kurjer Litewski“, „Przegląd Wileński“ bei kiti savo skaitytojams bandė įsteigti, kad baltarusių tautiniai laikraščiai yra leidžiami valdžios lėšomis ir skirti linkstančių į lenkų kultūrą rusifikacijai³³.

Baltarusių katalikams kirilica buvo rusinimo ir stačiatikybės primetimo simbolis. Dėl to baltarusių kunigų bei pasauliečių grupelė 1913–1915 m. leido savo savaitraštį „Biełarus“, kuris visų pirma turėjo tenkinti Vilniaus vyskupijos katalikų, kalbėjusių *paprastąją* kalba, reikmes. Apie jo tiražą nieko nežinome, tačiau tvirtinama, kad turėjo apie 200 prenumeratorių. Tiesa, buvę kunigų, kurie užsisakydavo po 10–50 egzempliorių ir, matyt, platino savo parapijiečiams.

Nė vienas baltarusių laikraštis neįstengė išgyventi iš platinimo pajamų. Svarbiausi „Nasza Niwa“ rėmėjai buvo inteligentai pasauliečiai. Laikraštį „Biełorus“ šelpė vyskupijos valdytojas, keletas kunigų ir kunigaikštienė Magdalena Radvilienė³⁴.

Baltarusiškų laikraščių leidėjai sektinu pavyzdžiu laikė lietuvių periodiką. 1908 m. „Nasza Niwa“ (Nr. 19) išspausdino lietuviškų ir baltarusiškų leidinių antraštinių puslapių fotomontažą. Jame lietuviškų laikraščių ir žurnalų randame 11, o baltarusiškų – vienintelę „Nasza Niwa“. Redakcija atkreipė skaitytojų dėmesį į nedžiuginančią proporciją, juolab kad baltarusių esą triskart daugiau nei lietuvių.

Išties baltarusių tautinė spauda liko silpna. Jos skleidžiamos atgimimo idėjos būdingos pradiniam tarpsniui. Šitai konstatavo ir amžininkai, ir istorikai. Antai Mykolas Römeris buvo įsitikinęs, kad baltarusiai, atsidūrę Bizantijos (rusų) ir Vakarų (lenkų) kultūrų sandūroje, savo tautos pastatą statyti vėluoja. Be to, ši statyba esanti savita, nes inteligentų saujelė bando valstiečius sutelkti į šiuolaikinę tautą ne garbingos istorinės praeities prisiminimais, kaip būdinga kitų tautų sąjūdžiams, o kasdieninių rūpesčių atjauta, – tai jau tautinio silpnumo požymis. Ar ši tauta iškils, M. Römerio manymu, dar per anksti atsakyti³⁵. Ne veltui šiuolaikinėje istoriografijoje tvirtinama, kad baltarusiai priklauso vėliausiai atgimusių Europos tautų grupei³⁶.

Baltarusių tautinio sąjūdžio vadovai dar jautėsi netvirtai, jų veikla buvo atsargi ir netgi nedrąši. Svarbiausias jų tikslas buvo žadinti valstiečių tautinį orumą, lygiavertiškumo su kaimyninėmis tautomis sampratą, kelti savosios kalbos visuomeninį prestižą, siekti bent pradinio mokslo gimtąją kalbą. Svarbu, kad periodinė spauda telkė tautinę inteligentiją, rašytojus, publicistus, ugdė bendrinę kalbą. Tačiau tik retkarčiais apskritai buvo užsimenama apie rusifikaciją bei polonizaciją, religinį persekiojimą, „savųjų“ ir „svetimųjų“ priešpriešą.

³² A. Ulasou, Wilnia, 25 apyrla, *Nasza Niwa*, 1908 04 25, Nr. 9, p. 1–3.

³³ E. Mironowicz, op. cit., p. 21.

³⁴ A. Stankievič, *Biełaruski chryścijanski ruch (Historyčny narys)*, Vilnia, 1939, p. 71–73.

³⁵ M. Römer, *Z Litwy, Litwa*, 1910 07 23, Nr. 13.

³⁶ P. Wróbel, op. cit., p. 13.

ETNINIS TUTEIŠIŲ FENOMENAS

Tie, kurie sakėsi vartoją *paprastąją* kalbą, vadinosi ne baltarusiais, bet *tuteičiais*, t. y. vietiniais, čiabuviais. Jiems priklausė visi Vilniaus vyskupijos katalikai baltarusiai, pagal savo luomą – valstiečiai ir šiek tiek miestiečių bei smulkiųjų bajorų. Jų etninio bendrumo specifiką poetine forma nusakė Janka Kupala (Ivanas Lucevičius), beje, nuo 1914 m. pats redagavęs laikraštį „Nasza Niwa“. Savo eilėraštyje „Kas tu toks?“ rašė: „Kas tu toks?/ – Savas vietinis./ Ko nori?/ – Geresnės dalios./ Kokios dalios?/ – Duonos, druskos./ O ko dar?/ – Žemės, laisvės./ Kur gimei?/ – Savo kaime./ Kur krikštytas?/ – Pakely./ Kuo pašventintas?/ – Krauju, prakaitu./ Kuo nori būti?/ – Būti ne galviju“³⁷. Vienas Vilniaus vyskupijos aukštųjų dvasininkų, galbūt net pats valdytojas Kazimieras Michalkevičius, kuriam neprikiši prasto vietos katalikų pažinimo, tvirtino: „Baltarusiai yra visiškai neapsišvietusi ir tautiškai nesąmoninga masė. Tiesa, jie tauta, bet be tautiškumo (nacyonalności), nes jo visiškai nesupranta. Jei paklausi, kas jie, kaip įprasta, atsakys – *tuteičiai*, jei paklausi, kaip kalba, atsakys – *paprastai (po prostemu)*“³⁸.

Nors palengva plėtojosi baltarusių tautinis sąjūdis, tačiau šiuos tuteišius palietė silpnai, ypač kalbiniu atžvilgiu mišriuose, bilingvistiniuose, arealuose. 1907 m. vyskupo E. Roppo nurodymu trijų dvasininkų komisija tyrė, kokias kalbas vartoja Asavos bei Rodūnios parapijiečiai. Iš visų apklaustųjų neatsirado nė vieno, kuris savo *paprastąją* kalbą būtų pavadinęs baltarusiška. Asavos parapijos Pavilonių kaimo valstietis Adomas Aidulis netgi pabrėžė, kad jų kaimas kalba „lietuviškai ir paprastai, bet ne baltarusiškai“³⁹. Laikraštis „Biełarus“ taip pat kreipėsi „į vargšus mūsų krašto gyventojus, kalbančius paprasta kalba“⁴⁰.

Paprastosios kalbos terminas valstiečiams reiškė, kad tai jų, paprastų žmonių, kalba. Ši samprata nebuvo svetima nė lietuviams, kol jie dar nebuvo suvokę savo tautiškumo. Paprastos kalbos antipodas, jų supratimu, buvo poniška kalba. Vienoje korespondencijoje Vilniaus vyskupijos lietuvių katalikų laikraštis „Aušra“ rašė: „Asaviečius kažkas įkalbėjo, kad jų kalba visiškai prasta, prastesnė net už „prostą“, gudų kalbą, kad su ja Dievui nei nesirodyk, kad Dievas labiau mėgsta ponišką kalbą“⁴¹.

Socialinio ir etninio tapatumo šaknys eina į baudžiavos laikų visuomenę. Ne

³⁷ Januk Kupala, Kto ty hetki?, *Nasza Niwa*, 1908 02 01(14), Nr. 3, p. 5–6.

³⁸ Rašinys „Tautinis klausimas Lietuvoje“, mašinraštis, be autoriaus pavardės, su K. Michalkevičiaus ekslibrisu, *MAB*, f. 318, b. 23913, l. 6.

³⁹ Vilniaus vyskupijos Asavos, Butrimonių ir Rodūnios parapijiečių vartojamų kalbų tyrimas 1907 m., parengė V. Merkys, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, Vilnius, 2002, t. 21, p. 530–596.

Ši savosios kalbos samprata gajai ligi šiol. Filologas Valerijus Čekmonas yra užrašęs vieno Varenavo rajono (buv. Lydos aps., dabar – Baltarusijoje) gyventojų įsitikinimą, kad „gudiškai kalba Minske, o prastoji šnekta – nė iš ko, ji pati savaime“ (V. Čekmonas, H. Turskos idėjos ir turinys, H. Turska, *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*, Vilnius, 1995, p. 78).

⁴⁰ Redakcija, Pachwalony Jezus Chrystus, *Biełarus*, 1913 01 13, Nr. 1, p. 1.

⁴¹ Pelėdų Neprietelis, Asava (Lydos pav.), Bažnyčia ir žmonių susipratimas, *Aušra*, 1912 01 04, Nr. 1, p. 12.

veltui Ryszardas Radzikas įsitikinęs, kad tuteišiškumas buvo užsitęsusių feodaliųjų santykių rezultatas⁴². Išties, vos tik tuteišiai išeidavo iš savo kaimo bendruomenės ir persikeldavo į pramoninius centrus, tuoj pat pasivadindavo lenkais (katalikai), rusais (stačiatikiai) arba rečiau – baltarusiais. Prisiminkime 1825 m. grafo Stanislovo Pliaterio statistiką, kuri Lietuvos Vilniaus bei Gardino gubernijų gyventojus tautybėmis skirstė pagal jų socialinį statusą: bajorus ir krikščionis miestiečius – prie lenkų, o valstiečius – prie lietuvių bei rusinų. Pačių valstiečių savo atskiros bendruomenės suvokimui buvo reikšmingas baudžios panaikinimas ir atskiro luomo su tam tikra savivalda sudarymas. Sustiprėjo kaimo bendruomenės funkcijos – ekonominių, teisinių, kultūrinių, etinių-moralinių reikalų savireguliacija buvo svarbiausias visų kaimo, seniūnijos ir valsčiaus sueigų uždavinys. Iškilus reikalui, valstiečiai drauge vedė ginčus su kitais kaimais ir dvarais, gynė savo teises į turėtąją žemę, į servitutines naudas. Kolektyviniuose prašymuose valdžios įstaigoms ir pačiam carui prisistatydavo kaip nuolankūs prasti žmonės⁴³.

Kaimo bendruomenės ir jų sueigos buvo svarbiausia visuomeninio *paprastosios* kalbos vartojimo sfera. Socialinis bendrumas, prisirišimas prie savo krašto, ypač esant palyginti silpnam bendruomenės mobilumui, bendras tikėjimas ir kalba nulėmė savitą tuteišių etninį fenomeną. Manome, kad tuteišiai išties yra iš praeities išlikusi konservatyvi saviidentifikacija ir dėl to esame linkę polemizuoti su baltarusių istoriku Aleksandru Smaliančiuuku, kuris šį apibūdinimą laiko paviršutinišku ir pritaria kitokiai Lenkijos istoriko Juliuszo Bardacho nuomonei. J. Bardachas laiką, kad baltarusių kaime, kur susikirto keletas kalbų, tikybų, kultūrų tuteišiškumas reiškęs atsakymą rinktis naują nepageidaujamą priklausomybę ir ištraukti į tautinių konfliktų sūkurį⁴⁴. Paradoksalu, bet, nepritardami A. Smaliančiuukui, su J. Bardacho pateiktais teiginiais sutinkame. Tačiau norime pridurti, kad J. Bardachas tuteišiškumo *genezę* išveda ne iš „išorinio“ pasaulio įtakos neigimo, naujų negatyvių sąlygų, bet iš tradicinio valstiečių bendruomenės gyvenimo ir vietinės etninės savimonės⁴⁵. Janas Jurkiewiczzius, plėtodamas šią mintį, mano, kad tuteišiškumas kilo ne iš sąmoningo užsisklendimo savyje dėl eventualių tautinių antagonizmų, bet dėl tautinio nebrandumo⁴⁶, t. y. dėl silpnos tautinės evoliucijos modernumo link.

⁴² R. Radzik, *Samookreślenie jako element świadomości etnicznej ludu białoruskiego w XIX wieku*, *Przegląd Wschodni*, 1997, t. 4, Nr. 3(15), p. 611–612, 615–616.

⁴³ L. Mulevičius, *Kaimas ir dvaras Lietuvoje XIX amžiuje*, Vilnius, 2003, p. 292–294 ir kt.; M. Jučas, L. Mulevičius, A. Tyla, *Lietuvos valstiečių judėjimas 1861–1914 metais*, Vilnius, 1975, p. 61–110, 303–324 ir kt.

⁴⁴ А. Ф. Смалянчук, *op. cit.*, p. 108.

⁴⁵ J. Bardach, *Polacy litewscy a inne narody Litwy historycznej. Próba analizy systemowej*, *Belarus, Lithuania, Poland, Ukraine*, Lublin–Roma, 1994, p. 366; J. Bardach, *Wieloszczęblowa świadomość narodowa na ziemiach litewsko-ruskich Rzeczypospolitej w XVII–XX wieku*, *Krajowość – tradycje zgody narodów w dobie nacjonalizmu*, Poznań, 1999, p. 32–33.

⁴⁶ J. Jurkiewicz, *Problem tożsamości narodowej Litwinów i Polaków na Litwie (1863–1914)*, *Mniej znane historie z dziejów Europy Środkowowschodniej*, Zielona Góra–Poznań, 2003, p. 88.

TUTEIŠIŲ BILINGVIZMAS IR JO REIKŠMĖ

Išsiaiškinus, kad Vilniaus vyskupijos katalikai buvo liaudinis, „necivilizuotas“ etnosas, kyla klausimas, kokie jo santykiai su „civilizuotąja“ visuomenės dalimi, su Katalikų Bažnyčia ir privilegijuotaisiais luomais.

Ašmenos dvarininkas ir „Kurjer Litewski“ redaktorius Hipolitas Korwinas-Milewski, konstatuodamas, kad baltarusių ir lietuvių tarmės tinka tik valstiečių kasdienybei, pridūrė: „Dabar lenkų kalba Vilniaus vyskupijoje yra veiksnys, traukiantis drauge imant prie civilizacijos ir religijos [...]“⁴⁷. Lenkų kalba tuteišių religinėje praktikoje buvo įprastas dalykas. Antai 1868 m. Kobrino dekanato Janovo bažnyčios administratorius pažymėjo, kad nors valstiečiai ir vienkieminkai tarp savęs bei per išpažintį kalbasi baltarusių tarme, tačiau meldžiasi iškraipyta lenkų kalba, kurios išmoksta iš katekizmų, nors ją ne visiškai tesupranta⁴⁸. Vaikų katechizaciją lenkų kalba patvirtina daugelis šaltinių. Apskritai steigiamos slaptosios lenkiškos mokyklos mokė ne tik tikybos, bet ir elementaraus raštingumo. Sustiprėjus valdžios pastangoms bažnyčioje prievarta įvesti pridėtines pamaldas rusų kalba, kunigai iš savo parapijiečių reikalavo net išpažinties eiti lenkiškai⁴⁹.

Ar šiuo atžvilgiu skyrėsi baltarusėjančios lietuviškos parapijos, rodo jų kunigų pranešimai. Antai 1900 m. Senujų Trakų parapijos, Rykantų filijos katalikai, kurių dauguma kalbėjo baltarusiškai, bažnyčioje vartojo vien lenkų kalbą⁵⁰.

Lenkų kalbos vartojimas baltarusiškose parapijose plėtėsi ne tik dėl lietuvių asimiliacijos, bet ir dėl paraliturginių pamaldų apimtys. Mat XIX a. greta įprastų pridėtinių pamaldų radosi gegužinės, birželinės ir pan. pamaldos, kolektyvinis rožinio kalbėjimas. Sustiprėjo Švč. M. Marijos kultas, populiarėjo vietinės sanktuarijos⁵¹.

Atskirai reikia paminėti baltarusių katalikų savitą reakciją į 1905 m. įstatymo dėl tikybos mokymo gimtąja kalba įgyvendinimą. „Bielarus“ laikraštis 1914 m. teigė, kad ligi tol dar nebuvo nė vienos mokyklos, kurioje tikybos būtų mokoma baltarusiškai. Esą, baltarusių katalikai, išugdyti lenkiškų tradicijų, šiam reikalui rusų kalbos niekad nepriimsią. Tiesa, priminė, kad dar esanti išeitis savo kalba vaikus mokyti namie⁵². Mūsų peržiūrėtuose archyvinuose dokumentuose nepavyko užtikti nė vieno baltarusių katalikų prašymo, kuriuo būtų rūpintis savo vaikų katechizacija baltarusių kalba. Tačiau prašymų dėl lenkų kalbos buvo ne vienas. Juos suskirstėme į

⁴⁷ H. Korwin-Milewski, *Uwagi o konflikcie języków polskiego i litewskiego w diecezji wileńskiej*, Wilno, 1913, p. 14–15.

⁴⁸ Administratoriaus Aleksandro Giedraičio 1868 03 06 pranešimas Kobrino dekanui, *LVIA*, f. 694, ap. 1, b. 2301, l. 96.

⁴⁹ Vilniaus generalgubernatoriaus I. Kachanovo 1884 ir 1885 m. memorandumai carui, *LVIA*, f. 378, BS, 1885 m., b. 1071, l. 9–10, 15–19, 28.

1903 m. Vilniaus vyskupijos valdytojas V. Fronckevičius netgi rūpinosi gauti valdžios leidimą šio pobūdžio mokyklas steigti Švenčionių ir kitų apskričių kaimuose (V. Fronckevičiaus 1903 06 21 raštas Vilniaus generalgubernatoriui, ten pat, b. 2811, l. 1).

⁵⁰ Trakų dekanato surinkti duomenys, *LVIA*, f. 694, ap. 1, b. 2951, l. 4–4a.

⁵¹ D. Olszewski, *Polska religijność w warunkach niewoli narodowej, Belarus, Lithuania, Poland, Ukraine*, p. 327–328.

⁵² R. Klonowicz, *Hołas spradliwości, Bielarus*, 1914 03 28, Nr. 13, p. 1.

dvi grupės – tų, kurie jau seniai buvo baltarusiai, ir tų, kurie subaltarusėjo ar dar ne visiškai subaltarusėjo XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje.

Pirmosios grupės pavyzdžiu laikome Sokulkos apskritį (Gardino gub.). Joje 1905 m. gyveno 110 545 žmonės, iš jų 81 181 valstietis, kurių 69,27% buvo katalikai ir beveik visi baltarusiai (kitų tikybių – tik 1,57%)⁵³. Valstietį Matvejų Lingą ir miestietį Konstantiną Kalinovskį 11 653 valstiečiai katalikai įgaliojo prašymu kreiptis į Ministrų komiteto pirmininką Sergejų Vittę. Prašyme rašoma: „...lenkų kalbą mes pripažįstame savo gimtąja kalba, kuria mes savo tėvų ir senųjų protėvių pavyzdžiu meldžiamės ir bažnyčiose klausome pamokslų, einame išpažinties ir mokomės savo tikėjimo tiesų. Draudimas mums ir mūsų vaikams pažinti ir mokytis mūsų pamėgtąja kultūrine lenkų kalba ir mūsų bei mūsų vaikų vertimas siekti mokslo šviesos netašyta baltarusių tarpe, kuria nėra nei maldaknygių, nei jokių kitų religinių ar mokslinių knygų, net paprasčiausio elementoriaus, mus nublokštų iš šiuolaikinės civilizacijos tūkstantmečiu atgal, į Kirilo ir Metodijaus laikus“⁵⁴. Lenkų kalbą gimtąja vadino pats Sokulkos dekanas Anzelmas Nonevičius (1911 m. jam antrino dekanas Antanas Songaila), keletą Kobrino dekanato parapijų parapijiečiai. Gardino gubernatorius atkreipė dėmesį, kad taip manė Balstogės ir kitų apskričių katalikai⁵⁵.

Antrosios neseniai subaltarusėjusių parapijų grupės katalikai šiuo savo bilingvizmu nė kiek nesiskyrė nuo minėtųjų parapijiečių. Antai Bezdonių apylinkių (Vilniaus aps.) gyventojai 1913 m. vyskupijos valdytojui deklaravo, kad jų, kaip katalikų, gimtoji kalba yra lenkų. Lygiai taip pat manė ir subaltarusėję Gervėčių parapijos bei Riešės valsčiaus (Vilniaus aps.) gyventojai ir jų kunigai⁵⁶.

Iš tikrųjų lenkų kalbą tuteišiai laikė neatsiejama nuo katalikybės, vienintele šio tikėjimo mokymo ir savo maldos kalba – antrąja gimtąja kalba katalikybės reikalams. Vyskupijos valdytojas K. Michalkevičius, atsakydamas į rusų administracijos priekaištavimus dėl pernelyg didelio lenkų kalbos įsigalėjimo bažnyčioje, aiškino, kad „visiems žinomas baltarusių nepasitikėjimas visomis naujovėmis, jų konservatyvumas, ypač tikėjimo ir visko, kas su juo siejasi, srityje“⁵⁷. Netgi kai kurie kunigai baltarusiai bijojo trauktis nuo lenkų kalbos, nes tai, anot jų, reikštų dėjimąsi prie baltarusių tautinio sąjūdžio, kuriam įtakos turėjo socialistai ir ateistai⁵⁸.

⁵³ Vilniaus generalgubernatoriaus A. Frezės 1906 01 03 pranešimas Ministrų komiteto pirmininkui S. Vittei, *LVIA*, f. 378, BS, 1904 m., b. 316, l. 239.

⁵⁴ Šių Sokulkos apskrities katalikų 1905 11 14 prašymo nuorašas, *LVIA*, f. 694, ap. 1, b. 2652, l. 121; f. 378, BS, 1904 m., b. 316, l. 237.

⁵⁵ A. Nonevičiaus 1905 04 30 raštas E. Roppui, *LVIA*, f. 694, ap. 1, b. 2811, l. 57; Kobrino dekanato 1905 05 07 pranešimas E. Roppui, ten pat, l. 66; Odelsko parapijiečių 1905 06 25 prašymas E. Roppui, *LVIA*, f. 378, BS, 1904 m., b. 316, l. 103; Kameneco valsčiaus katalikų 1905 11 30 prašymas A. Frezei, ten pat, l. 227–228; Gardino gubernatoriaus 1905 10 06 pranešimas A. Frezei, ten pat, l. 230.

⁵⁶ Bezdonių ir Platiniškių kaimo (Riešės vls.) gyventojų 1913–1915 m. prašymai Vilniaus vyskupijos valdytojui K. Michalkevičiui, *LVIA*, f. 694, ap. 1, b. 2811, l. 243, 273; Gervėčių klebono Antano Dalinkevičiaus 1915 01 23 raštas K. Michalkevičiui, ten pat, l. 262.

⁵⁷ K. Michalkevičiaus 1912 04 21 raštas Kitatikų dvasinių reikalų departamentui, *MAB*, f. 318, b. 32332, l. 3.

⁵⁸ „Memorandumas apie Šiaurės vakarų krašto baltarusių sąjūdį“, autorius nenurodytas, apie 1906–1914 m., ten pat, b. 32337, l. 3.

Tuteišių katalikų religinės praktikos kalba nulėmė taip pat jų raštingumo kalbą. Religija ir švietimas ligi visuomenės sekuliarizacijos buvo tiesiog neatsiejami. XIX a. ir XX a. pradžioje Rusijos vyriausybė siekė monopolizuoti švietimą kaip svarbiausią savo valdinių konsolidacijos priemonę. Valdinio švietimo alternatyva buvo slaptasis švietimas, reikalingas tiems gyventojams, kurie priešinosi rusifikacijai ir religiniams suvaržymams. Tuteišių religinės praktikos kalba tapo taip pat svarbiausia jų švietimo kalba. Antai 1897 m. gyventojų surašymo lapai rodo, kad visi Mickūnų ir Varnionių valsčių (Vilniaus aps.) baltarusiai katalikai, kurie mokėsi *namie*, buvo raštingi lenkų kalba⁵⁹. Tuomet per surašymą Gardino gubernijos katalikai sakėsi, kad lenkiškai skaityti išmoko *bažnyčioje*⁶⁰. Šie surašymo duomenys kirtosi su vyriausybės švietimo monopolizacijos politika. Tad oficialiose surašymo duomenų publikacijose buvo falsifikuojama: visur lenkų (beje, ir lietuvių) kalba raštingi gyventojai vadinami raštingais rusų kalba. Beje, Vilniaus gubernijoje iš visų baltarusių, sulaukusių ne mažiau kaip 10 metų amžiaus, raštingų buvo 31%. Baltarusiai katalikai savo raštingumu net 10% pranoko savo tautybės stačiatikius⁶¹.

XX a. pradžios lietuvių publicistikoje gausu tvirtinimų, kad Vilniaus vyskupijos lietuviai sugudėjo dėl lenkų dvasininkų kaltės. Antai 1901 m. „Varpas“, apžvelgdamas vieną „Przegląd Wszechpolski“ straipsnį (1900, Nr. 7), rašė, kad lietuviai, kaip ir Silezijos lenkai, nutautėjo per bažnyčią – lenkai suvokietėjo, o lietuviai subaltgudėjo. Lietuvių kalba per pamokslus buvusi ujama kaip pagoniška, todėl, nepajėgdami išmokti lenkiškai, priėmę kaimynų baltgudžių kalbą⁶². 1906 m. lietuvių memorandumė popiežiui Vilniaus vyskupijos vyskupai ir kunigai lenkai kaltinami, kad lietuvius „per lenkišką kalbą bažnyčioje“ pavertė į gudus⁶³.

Be abejo, tai, kad religinėje praktikoje nesinaudota lietuvių kalba, nusmukdė jos visuomeninį prestižą ir ji negalėjo atlikti religinės katalikų bendruomenės jungties funkcijų. Tačiau visiškai neįtikėtina, kad lietuviai kažkodėl, gal dėl lenkų kalbos tobulumo, jos negalėjo išmokti. Juk XX a. pradžioje kai kurių parapijų, buvusių į šiaurės vakarus nuo Vilniaus, lietuviai iškart lenkėjo. Čia lenkų kalba tapo ir religinės bendruomenės, ir naujojo besikuriančio etnoso jungtimi. Tuo tarpu subaltarusėjusių lietuvių parapijose lenkų kalba atliko daugiausia vien religines funkcijas⁶⁴. Filologė Halina Turska, XX a. 4-ajame dešimtmetyje tyrinėjusi lenkų kalbos plitimą Vilniaus krašte, pabrėžė baltarusių, t. y. tuteišių, atsparumą polonizacijai. Ji teigia neradusi, kad subaltarusėję lietuviai būtų buvusi palanki terpė lenkiškiems arealams susidaryti⁶⁵.

⁵⁹ 1897 m. surašymo lapai, *LVI A*, f. 768, ap. 1, b. 1–12.

⁶⁰ С. Токть, Католическое духовенство в процессах формирования национального сознания крестьянского населения на белорусско-литовско-польском пограничье, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, Vilnius, 2002, t. 20, p. 110.

⁶¹ *Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. IV. Виленская губерния*, тетр. 3, С. Петербург, 1903, 14 lent., p. 60–61.

⁶² A. S., Lenkų bažnyčia Lietuvoje, *Varpas*, 1901, Nr. 2, p. 13.

⁶³ *Apie lenkų kalbą Lietuvos bažnyčiose*, p. 13.

⁶⁴ J. Jurkiewicz, Nasze widzenie Białorusinów w XX w. (do 1939 r.), *Dzieje Najnowsze*, 1995, t. 27, Nr. 2, p. 64.

⁶⁵ H. Turska, *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*, Vilnius, 1995, faksimilinis tekstas, p. 6, 13, 20, 21 ir kt.

Tuteišių etnoso pastovumui šio bilingvizmo sąlygomis įtakos turėjo ne tik pati jo socialinė prigimtis bei padėtis visuomenėje, bet ir savitas „aukštesniosios“ visuomenės dalies, vartojusios „ponišką“ lenkų kalbą, santykių su juo pobūdis. Kol buvusi bajoriškoji tauta liaudį laikė savo bendruomenės užribyje, lenkų kalbą bažnyčioje nulėmė kone vien kilmingųjų luomų sielovados reikmės. Dvasininkai, laikydami universaliųjų katalikybės uždavinių, etniniais liaudies savitumais mažai domėjosi. Tačiau tuomet, kai konfesinė inteligentija vis plačiau ėmė ištraukti į lenkų tautinį sąjūdį ir rūpintis moderniosios lenkų tautos telkimu, ji rimtai susidomėjo tuteišių etniniu fenomenu ir jų bilingvizmas ėmė teikti vilčių, kad šie katalikai nesunkiai polonizuosis⁶⁶. Beje, ano meto lenkų visuomenininkas ir istorikas Leonas Wasilewskis buvo įsitikinęs, kad „baltarusių kataliko prisirišimas prie Katalikų Bažnyčios beveik visad jį pagal tautinę savimonę darė lenku“⁶⁷.

Kaip minėjome, tuteišių etninis savitumas, jų bilingvizmas deformavo visą anuometinę gyventojų tautinės sudėties statistiką. Mat kai statistikos kaupimą kontroliuodavo vien rusų administracija, tuteišiai būdavo priskaičiuojami prie rusų tiesiog ar per tariamą tarpinę jų gentį – baltarusius. Jei prie statistikos bent iš dalies prisidėdavo lenkų inteligentai, dvasininkai, tuomet tuteišių dėka šoktelėdavo lenkų procentas.

Tuteišių istorija mūsų straipsniu nesibaigia, šio etnoso dar laukė neišvengiamas istorinis pasirinkimas – galutinai apsispręsti pagal savo liaudinę kalbą arba pagal religinio tapatumo kalbą. Neatmestini taip pat kiti etninės evoliucijos keliai – pagal eventualią politinę priklausomybę, pilietybę, bendrą su lietuviais etninę kilmę. Pasirinkimo lūžį ir laiką lėmė bręstantys geopolitinės Europos struktūros pokyčiai.

IŠVADOS

1. Vilniaus vyskupijos baltarusių katalikų etnosas, kurio atstovai save laikė *tuteiškiais*, t. y. vietiniais, o savo kalbą – *paprastąja*, sudarė rimtą istorinę problemą šiuolaikinės baltarusių tautos telkimosi procese, be to, liko „neutralus“ Vakarų ir Rytų kultūrų, kaimyninių tautų interesų susidūrimo lauke.

2. Tuteišiai buvo vietinis etnosas, kurį jungė savita tapatybė: geografinė aplinka, žemutinių agrarinės visuomenės sluoksnių, valstiečių, statusas, paprastosios, t. y. liaudies, kalbos kaip „poniškos“ kalbos antipodo vartojimas uždarame rate – šeimoje ir kaimo bendruomenėje, etninė kilmė, arba lietuviškas etnokultūrinis substratas. Tuteišių etnosą konservavo intuityviai suvoktos gynybinės funkcijos nuo kai kurių agresyvių išorinių socialinių ir tautinių veiksnių.

3. Tuteišiai buvo savotiškas bilingvistinis etnosas, nes šalia savo kasdieninės buitinės kalbos vartojo antrą – lenkų – kalbą religinės praktikos ir iš dalies bendravimo su aukštesniais socialiniais sluoksniais reikalams. Pastarąją jie vadino *gimtąja* savo, kaip *katalikų bendruomenės*, kalba.

⁶⁶ Plg. J. Kozłowski, Rola Kościoła w kształtowaniu polskiej świadomości narodowej w okresie zaborów, *Życie i myśl*, Poznań, 1993, t. 40, Nr. 2(420), p. 43, 51.

⁶⁷ L. Wasilewski, *Litwa i Białoruś. Zarys historyczno-polityczny stosunków narodowościowych*, Warszawa–Kraków, 1935, p. 68.

4. Baltarusių tautinis sąjūdis tuteišius katalikus užkliudė tik nuo 1905 m., daugiausia per periodinę spaudą, kuri vardan katalikų skaitytojų interesų greta kirilicos naudojo lotyniškus rašmenis. Spauda, jos redaktoriai ir leidėjai, norėdami su šiuo etnosu „kalbėti“ jiems artimiausiais klausimais, propagavo ne tiek tautinio bendrumo idėjas, kiek rašė rūpimomis socialinėmis temomis. Šis tautinio tapatumo įtaigavimas nebuvo efektyvus.

5. Tuteišių bilingvizmas ir istorinės politinės priklausomybės tradicija lenkų tautinio sąjūdžio vadovams bei dalyviams, tarp jų ir katalikų dvasininkams, teikė vilčių, kad visą šį etnosą arba bent jo katalikišką dalį galima įtraukti į lenkų tautą tiesiog ar papildomos polonizacijos būdu.

6. Rusijos vyriausybė ir jos politikos apologetai visus baltarusius laikė trinarės rusų tautos dalimi, viena iš rusų genčių. Radosi vakarų rusicizmo teorijos kūrėjų, akcentavusių baltarusių „genties“ stačiatikišką tapatybę ir laikusių baltarusius katalikus, jei jie negrįš į stačiatikybę, prarastus lenkų naudai.

7. Kadangi Vilniaus vyskupijos baltarusių katalikų lietuviškas substratas buvo žinomas (vėliau, nuo XIX a. pabaigos, ir moksliskai argumentuojamas), lietuvių tautinio sąjūdžio vadovai tuteišių istorinį likimą siejo su savo Lietuvos valstybingumo vizijomis.

Gauta 2004 06 07

Vytautas Merkys

THE ETHNIC PHENOMENON OF VILNIUS BISHOPRY BELARUSSIANS (1864–1914)

Summary

Most of the Vilnius Bishopry Catholics were Belarussians – the Slavonized Lithuanians, which called themselves “Tuteyshi” (the local people) and their language “po prostu” (simple) as opposed to the “noble” Polish language. These Catholics comprised a conservative local ethnos consolidated by the geographical milieu, the countrymen’s social status, peculiar language, the common religion and the Lithuanian ethnocultural substrate. This ethnos shrank into itself from the aggressive external social and national factors. It was a bilingual ethnos, which used its “simple” language in the closed round of the family and country folk and the Polish language in their religious practice and in contacts with the “noble” society.

The Tuteyshi arose in the cross-border area of the East and the West, Russian and Polish culture. The Tuteyshi’s bilinguism encouraged the Polish authorities to believe that this ethnos, due to its religion and historical traditions, was on the way of integration into the Polish nation. The Russian politicians regarded all Belarussians as one of the three parts of the Russian nation and employed various political and cultural means to isolate them from the Polish influence and even bring them “back” into the Orthodox faith. The leaders of the Lithuanian national movement emphasized the Lithuanian substratum of the Tuteyshi and therefore related this ethnos to the vision of the eventual Lithuanian statehood.